УДК 902:930.2:2-557

Пустовалов С. Ж.

ПРОБЛЕМА АРХЕОЛОГІЧНИХ КОРЕЛЯТІВ СОЦІАЛЬНИХ ФЕНОМЕНІВ

Статтю присвячено ступеню доведеності семіотичних реконструкцій за археологічним матеріалом.

Ключові слова: семіотика, методологія, соціальна реконструкція, поховальний обряд.

Археологія починалася як суто джерелознавча наука. Проте наприкінці XIX ст. з'являються перші реконструктивні роботи. Останні сто років серед науковців точилися дискусії з приводу того, що є її об'єктом та предметом. Чи є археологія самостійною історичною наукою, чи тільки допоміжною дисципліною? Неоднозначність розуміння головної пізнавальної мети археології досі призводить до дискусій. То розгоряючись, то майже вщухаючи, вони тривають постійно.

Уперше історичну складову археологічного матеріалу було помічено ще наприкінці XIX ст. Зіставлення ареалів поширення скроневих кілець часів Київської Русі та східнослов'янських діалектів показало, що археологічний матеріал містить етнічну інформацію [23; 19]. З того часу археологія перестала бути суто джерелознавчою наукою. Наявність двох підходів до тлумачення археологічного матеріалу (джерелознавчого та інтерпретаційного) зумовлює прогресивний розвиток науки. Представники теоретичного напряму пропонують нові розв'язання проблем, нові інтерпретації, а представники критичного, джерелознавчого − перевіряють теоретичні припущення на практиці.

Найбільше критичних зауважень викликає етнічний напрям в інтерпретаційній археології. Проте й інші галузі зазнають критики. Періоди теоретичних досліджень змінюються розчаруванням у теорії та поверненням до суто джерелознавчих робіт, щоб через певний час знов вдатися до розв'язання старих проблем. Це свого роду розвиток по спіралі. Так, теоретичний період (30-ті роки XX ст.) у радянській археології змінився теорофобією кінця 30-х початку 50-х рр. Те ж саме відбулося з новою археологією на Заході. Ейфорія від теоретичних постулатів нових археологів поступилася більш, ніж критичному ставленню до пізнавальних можливостей археологічного матеріалу у постпроцесуальній археології. Своєю чергою, можна передбачати, що гіперкритицизм постпроцесуалістів відійде у минуле і поступиться новим теоретичним, досконалішим пізнавальним гіпотезам. Переконаний, що так і буде.

Сучасний стан пострадянської археології (у тому числі й української) характеризується тим, що зроблені у попередні десятиліття теоретичні схеми мають бути перевірені на практиці. Якась частина з них буде в результаті таких досліджень відкинута. Певна частина вдосконалюватиметься і стане підґрунтям для нових теоретичних ідей та міркувань. Тобто нині археологія переживає період конкретно-наукових реконструкцій.

В останні роки набув поширення семіотичний напрям. Завдяки працям А. К. Байбурина [3], Ю. М. Лотмана [9], Д. С. Раєвського [16], В. Н. Топорова [20], О. В. Антонової [1] та інших дослідників археологи поринули в семіотичні реконструкції. Проте відсутність методології, досвіду призводить до спрощеного розуміння таких реконструкцій. Певним чином на таке становище вплинули постмодерністські погляди. Для таких дослідників достатньо назвати поховальний обряд текстом, а поховальний інвентар – знаком. Але зміст такого знаку залишається непізнаним, більше того – часто викривленим.

У межах однієї статті немає можливості розглянути всі напрями. Тому проаналізуємо деякі моменти семіотичних реконструкцій за таким археологічним джерелом, як поховальний обряд. Науковцями доведено, що поховальний обряд несе інформацію про статево-вікові характеристики померлого, професійну приналежність небіжчика, етнічну складову, загальне соціальне ранжування, релігійні уявлення, зокрема міфологічні конструкції тощо [12; *18*]. Характеристики поховального обряду дають можливість у певних випадках здійснити господарсько-економічні реконструкції. Хоча, здавалось би, це джерело не є найкращим для розкриття економічних параметрів давніх суспільств.

Для з'ясування історичної інформації, яка міститься у поховальному обряді чи в інших джерелах, необхідно використовувати історич-

© *Пустовалов С. Ж.*, 2011

ні та етнографічні паралелі. Це твердження не є чимось новим у практиці археологічних інтерпретацій. Такий підхід бачимо в роботах, присвячених майкопському балдахіну [21], сакральній складовій у плавленні металу [22 та ін.], ролі транспортних засобів [8], реконструкції світогляду середньодонського населення [17] тощо. Проте суворе дотримання цієї методології (використання історичних та етнографічних моделей) є скоріше винятком, ніж правилом у конкретних працях.

За Є. Антоновою та Д. С. Раєвським, семіотика предметів у поховальному обряді з часом змінюється. Спочатку всі предмети і речі мають міфологічну складову. Згодом у період трансформації первісних у ранньодержавні відносини змістовне навантаження речей у поховальному обряді набуває іншого значення. Частина з них зберігає сакральну, міфологічну функцію, частина – лише побутову [2, *22*]. Тому, наприклад, будь-які міркування з приводу того, що у ямному похованні фрагмент кам'яної сокири, використаний у якості розтирача, є сакральним предметом, знаком, який не має стосунку до своєї основної функції [6], залишаються недоведеними припущеннями.

Скільки б не було у похованнях знарядь праці чи предметів озброєння, довести їх сакральне навантаження, виходячи з контексту знахідки, неможливо. Це може бути звичайний ужитковий предмет. Потрапляючи до поховання, він набуває нового сакрального змісту. Для того, щоб з'ясувати його сутність, необхідно проводити спеціальне дослідження, яке б передбачало перевірку змісту конкретного предмета в похованні.

Наприклад, С. В. Іванова пише, що зброя в похованнях ямної культури є лише символами влади. Безпосередня функція предметів озброєння вже втрачена. Залишається лише сакральне використання зброї [6]. Загальні міркування, які наводить С. В. Іванова, базуються лише на теоретичних положеннях, що поховальний обряд є певним міфологічним текстом. Але перевірити це твердження (зброя – символ влади чи лише знаряддя вбивства людей) цілком можливо суто археологічними способами.

У катакомбному поховальному обряді зброя у похованнях посідає почесне місце. У деяких груп населення кількість поховань зі зброєю сягає майже 15 % [14, *234*]. Щоб з'ясувати функцію зброї у похованнях, довелося провести спеціальний аналіз. Були використані вибірки поховань зі зброєю інгульскої культури, донецької або східнокатакомбної та ямної Північного Причорномор'я. Виявилося, що крім того, що кожна з етнокультурних груп має свою головну зброю, для кожної з них характерні певні особливості. Так, найбільша кількість зброї притаманна інгульській культурі. Трохи менша кількість – східнокатакомбній культурі. Найменша кількість – ямним похованням. Так само, за тією ж ранговою послідовністю, розподіляється у зазначених вибірках кількість кенотафів та небіжчиків із черепно-мозковими та іншими травмами [14, *88*]. Черепно-мозкові травми є незаперечним свідченням військової діяльності цих людей. Можна припустити, що це, можливо, поранення на полюванні. Але форма трепанаційних отворів на черепах переконує в іншому. В абсолютній більшості випадків це або круглі дірки, або лінзоподібні, що відповідають обушковій та лезовій частинам кам'яних сокир. Інші форми трапляються дуже рідко.

Якби зброя була лише символом влади, не було б кореляції між кількістю зброї та травматизмом і кенотафами. Більше того, поховання зі зброєю чітко відповідають літньо-осінній смертності (північно-східний та східний; північно-західний-західний сектори кургану) [13]. Це час, коли, як правило, велися війни у давнину. Практично нема зимових поховань зі зброєю (південно-східний та південно-західний сектори кургану). Територіальне розташування також показало, що літньо-осіння смертність характерна для периферійних районів поширення інгульської культури, а також для соціальних центрів, де найчастіше трапляються поховання зі зброєю.

Отже, кілька незалежних аналітичних процедур доводять, що зброя у похованнях використовувалась як символ належності до певної професійної групи – воїнів. Кількість та якість зброї в цьому випадку є соціальним ранговим символом. Як вірно зауважив Л. С. Клейн, для катакомбників і, як бачимо, для ямників, посмертне існування небіжчиків не уявлялося без предметів, що були їм необхідні за життя [7, *93*].

Оскільки процедури проводилися і для ямних поховань, можна твердити, що і тут зброя є символами військової влади, а не влади взагалі.

Розглянемо ще одну категорію катакомбного інвентаря. Із 70-х років XX ст. у катакомбних похованнях знаходять знаряддя праці, зокрема, численні предмети ливарної та металургійної справи, деревообробки, інших напрямів нехарчового виробництва. Про їхнє знакове навантаження досі точаться суперечки. З одного боку, професійні набори із широким асортиментом інструментів начебто вказують на утилітарне використання цих предметів. З іншого, є етнографічні свідчення, коли, наприклад, нижиці виконують роль предмета, який забезпечує привабливість жінки для чоловіків у потойбічному світі [4]. Якщо наявність певного знаряддя праці у похованні лише вимога ритуалу, то подібна риса має поширюватися по всьому ареалу цього етносу (релігія в такому суспільстві має етнічне

поширення). Якщо ж така ознака концентрується лише в окремих районах етнічної території, то це, швидше, свідчення територіального розподілу праці. Отже, знаряддя праці в поховальному ритуалі відбиває прижиттєву функцію речі.

Можна заперечити, що ритуал повніше проявляється у соціальних центрах. В. С. Ольховський вивчав скіфський поховальний ритуал за царськими похованнями, а не рядових скіфів. В цьому випадку такий предмет виконує подвійну функцію – це і певний знак поховального обряду, і водночас показник соціального рангу. Щоб усунути таку невизначеність, треба провести додаткові дослідження. Необхідно простежити, яку роль відіграє цей предмет за певних обставин чи якихось інших чинників, значення яких відоме.

Як приклад розглянемо функцію знарядь праці в катакомбному поховальному обряді. А. Л. Нечитайло першою помітила, що поховання ливарників чітко концентруються в трьох окремих обмежених районах Північного Причорномор'я [10–11]. Тобто наявний територіальний розподіл праці. Один з районів пов'язувався з інгульським соціальним центром на р. Молочній, а два інші – зі східнокатакомбними (донецькими) соціальними центрами на Пониззі Дніпра та на Сіверському Дінцю. Останній територіально пов'язаний з виходами мідних та поліметалічних руд. Таким чином, один із центрів незаперечно територіально пов'язаний з видобутком компонентів бронзи, бронзоливарним виробництвом.

Подібні гіпотези у кожному конкретному випадку мають модифіковуватися або висуватися принципово нові тощо. Так, наприклад, у процесі з'ясування значення заслону в катакомбному поховальному ритуалі було виявлено його потужну сакральну складову [15]. В цьому випадку значення заслону з'ясовувалося через відоме сакральне значення окремих предметів, що виконували функцію захисту, перетинки: кістки бика, колесо, собака, череп, малюнки знаків на повсті та шкірі, труп людини, стела тощо.

Тільки використовуючи подібні процедури, на думку Д. С. Раєвський та О. В. Антонова, [2, *19*], ми рухаємося по спіралі, постійно розширюючи коло пам'яток, що інтерпретуються, все глибше пізнаємо знаковий потенціал культури, що вивчається, і отримуємо іманентну їй модель світу.

1. Антонова Е. В. Орнаменты на сосудах и «знаки» на статуэтках анаусской культуры / Е. В. Антонова // Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. − М., 1981. – С. 36–69.
2. Антонова Е. В. Археология и семиотика / Е. В. Антонова, Д. С. Раевский // Структурно-семиотические исследования в археологии. – Донецк, 2002. − С. 11–26.
3. Байбурин А. К. Семиотические аспекты функционирования вещей / А. К. Байбурин // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. С. 63–88.
4. Добролюбский А. О. О принципах социологической реконструкции по данным погребального обряда / А. О. Дорбролюбский // Теория и методика археологических исследований. − К., 1982. – С. 54–68.
5. Иванов В. В. Реконструкция структуры, символики и семантики индоевропейского погребального обряда / В. В. Иванов // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. − М., 1990. − С. 16–79.
6. Иванова С. В. Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья / С. В. Иванов. – Одесса: Друк, 2001. – 244 с.
7. Клейн Л. С. Перегляд катакомбної спільноти (Про дискусійну працю С. Ж. Пустовалова) / Л. С. Клейн // Археологія. − 2009. − № 4. – С. 90−103.
8. Кузьмина Е. Е. Колесный транспорт и проблема этнической и социальной истории древнего населения южнорусских степей / Е. Е. Кузьмина // ВДИ. − 1974а. − № 4. − С. 68−87.
9. Лотман Ю. М. Структура художественного текста / Ю. М. Лотман. − М., 1970. – 285 с.
10. Нечитайло А. Л. Формирование центров металлообработки в Северном Причерноморье (средняя бронза) / А. Л. Нечитайло // Медные рудники Западного Кавказа III – I тыс. до н. э. и их роль в горно-металлургическом производстве древнего населения. – Сухуми, 1988. – С. 40–42.
11. Нечитайло А. Л. Связи населения степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы / А. Л. Нечитайло. − К. : Наук. думка, 1991. − 115 с.
12. Ольховский В. С. Погребальная обрядность (содержание и структура) / В. С. Ольховський // РА. − 1993. − № 1. − С. 78−93; Він же. Погребальная обрядность и социологические реконструкции // РА. − 1995. − № 2. − С. 85−94.
13. Пустовалов С. Ж. Особенности ориентировок катакомбных погребений Северного Причерноморья / С. Ж. Пустовалов // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье: Коммунар. − 1991. − Вып. II. − С. 38−45.
14. Пустовалов С. Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Піфвнічного Причорномор'я / С. Ж. Пустовалов. − К. : Шлях, 2005. − 412 с.
15. Пустовалов С. Ж. Обряди переходу і катакомбний поховальний ритуал / С. Ж. Пустовалов // Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури. – 2006. – Т. 49. – С. 62−67.
16. Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры / Д. С. Раевский. − М., 1985. – 255 с.
17. Синюк А. Т. Бронзовый век бассейна Дона / А. Т. Синюк. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1996. – 351 с.
18. Смирнов Ю. Морфология преднамеренного погребения / Ю. Смирнов. − М., 1997. – 278 с.
19. Спицин А. А. Расселение древнерусских племен по археологическим данным / А. А. Спицин // Журнал министерства народного просвещения. – 1899 − VIII. – С. 138–256.
20. Топоров В. Н. Первобытное представление о мире / В. Н. Топоров // Очерки истории естественнонаучных знаний в древности. − М., 1982.
21. Чернопицкий М. П. Майкопский балдахин / М. П. Чернопицкий // КСИА. − 1987. − № 192. – С. 33−40.
22. Черных Е. Н. Рождение металла / Е. Н. Черных. − М. : Наука, 1971.
23. Шахматов А. А. К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей / А. А. Шахматов // Журнал министерства народного просвещения. − 1899. − Т. IV. – С. 324–384.

S. Pustovalov

ON PROBLEM OF ARCHAEOLOGICAL CORRELATIONS WITH SOCIAL PHENOMENA

The article is devoted to the degree of proved of the semiotics reconstructions on archaeological material.

Keywords: semiology, methodology, social reconstruction, burial custom.

УДК 902.2:552.553](477.42)”632”

Кононенко О. М.

РАДОМИШЛЬ: НОВІ ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ СТОЯНОК

Вивчення крем’яної колекції, архівних джерел, а також нові польові спостереження дозволяють відкоригувати сталі погляди, сприяючи кращому розумінню специфіки Радомишльських стоянок на тлі верхнього палеоліту регіону. Статтю присвячено розгляду кількох стереотипів, що стосуються кількості та розташування пунктів.

Ключові слова: верхній палеоліт, підвищення, вододіл, нові місцезнаходження, група стоянок.

Радомишльські стоянки були відкриті в середині 50-х років XX ст. в українському Поліссі на околиці м. Радомишль Житомирської обл. і досліджувались експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом д-ра іст. наук Івана Гавриловича Шовкопляса. У процесі вивчення було відкрито чотири пункти (Радомишль I–IV). Розкопки проводили на пунктах I, II, IV. За даними дослідника, виявлені місцезнаходження були віднесені до чотирьох окремих підвищень (рис. 1, *В*), розташованих на схилі правого берега давньої балки, що впадає в долину р. Тетерів [1].

Уважне вивчення топографічного плану місцевості, де знаходяться пам’ятки, засвідчило, що насправді стоянки розташовуються на краю вододільного плато, утвореному моренними відкладами, перекритими дерново-середньопідзолистими піщано-легкосуглинистими ґрунтами (визначення ґрунтів наведено згідно з «Картограми сільськогосподарських типів земель Радомишльського району Малинського виробничого управління Житомирської області. Складена ґрунтознавчою партією Київського ордена Леніна Державного університету ім. Т. Г. Шевченка за матеріалами обслідування ґрунтів 1959 року. Київ, 1963 р.»). Ділянка, на якій було виявлено пункти I–IV, є одною з найвищих точок в околиці. По ній проходить вододіл двох річок – Тетерів та його лівої притоки – Лутівочки. Ця ділянка має вигляд видовженого з півночі на південь мису, утвореного на півночі – одним з відвершків обводненої балки, що впадає в долину р. Лутівочки, зі сходу – відвершком балки, що впадає в р. Тетерів на території с. Лутівка, а з півдня та південного заходу – ледь помітним відвершком балки, що впадає в долину р. Тетерів на північній околиці м. Радомишль. За словами місцевих мешканців, на дні останнього ще не так давно було діюче джерело (рис. 1, *А*).

Зіставлення топографічного плану місцевості та опублікованого плану-схеми місцезнаходжень I–IV Радомишльської стоянки [2] демонструє, що пункти, досліджені у 1950–1960-х рр., насправді пов’язані лише з двома підвищеннями видовженої форми, одне з яких знаходиться біля основи раніше згаданого мису, а друге – ближче до його кінця (рис. 1, *А*).

У ході повномасштабних розвідувальних робіт, проведених нами в цьому районі у 2007 р., були виявлені три зони поширення палеолітичних крем’яних виробів. Перша відповідає під-

© *Кононенко О. М.*, 2011